

O PERSPECTIVĂ CONTRASTIVĂ ASUPRA VERSIUNILOR LATINEȘTI ALE OPEREI CANTEMIRIENE *CURANUS*

Florentina Nicolae*

Așa cum observa și Virgil Cândea, *Sistemul religiei muhammedane*, cu cele două versiuni latinești rămase în manuscris, este singura operă cantemiriană de la care s-au păstrat etapele redactării, până la cea finală, tipărită antum. În *Introducerea* la ediția din 1987, manuscrisul autograf este descris în detaliu și împărțit în opt părți: *Salutul autorului către cititori*, *Despre Coran*, *Despre sistemul universului*, *Viața lui Mahomed*, *Despre numele Coranului* (cu care începe varianta amplificată a cărții), *Despre teologia muhammedană* (intitulată *Cartea a doua*, deși *Despre numele Coranului* nu fusese denumită *Cartea întâi*); urmează o lacună de 140 de pagini (109–249) în manuscris, apoi o parte dedicată ereziilor doctrinare, ateilor și idolatriilor musulmani, despre sfinții respectați de musulmani, despre diversele științe, știința numelor divine, despre șarlatanii (pp. 250–289); finalul manuscrisului latinesc este ocupat de *Muhammedana Apocalipsis* (pp. 290–310). Versiunea finală în limba rusă va fi însă regândită prin reșezarea capitolelor redactate inițial în latină, într-o nouă structură.

În aceeași prefață la *Sistemul religiei muhammedane*, Virgil Cândea a realizat și o sumară comparație între cele două versiuni inițiale în limba latină (pp. XVI–XVII), de asemenea, a stabilit corespondențe între manuscrisul autograf în latină și traducerile din 1722 (în rusă, *Sistemul religiei mahomendane*), respectiv din 1927 (în română, Ioan Georgescu, *Analele Dobrogei*, 1927, pp. 77–118, traducere a versiunii incomplete a lui Tocilescu, precedată de un studiu introductiv, pp. 67–76). Precizăm că Tocilescu a dispus copierea manuscrisului, care s-a oprit la pagina 61 a versiunii *Curanus*, păstrată în fondul BAR, la Ms. lat. 76.

Manuscrisul autograf al lucrării cantemiriene este intitulat *Curanus*, titlu scris cu majuscule și subliniat, pe pagina a doua a manuscrisului, foarte sus. Este o scriitură nervoasă, care nu pare a fi a lui Cantemir, ci adăugată ulterior. Sub acest titlu, principele s-a străduit să scrie caligrafic, *Demetrius Cantemyr, Lectori charissimo salutem*, tăind *suo* înainte de *charissimo*. Lipsește obișnuita dedicație către principe, în acest caz, către împăratul Petru cel Mare, căruia în versiunea rusească tipărită în 1722 îi va oferi un amplu *Cuvânt de închinăciune*. Dedicția către cititor conține idei care sunt în strânsă legătură cu cele din *Sacro-sanctae scientiae indepungibilis imago*: cunoașterea umană este determinată și controlată de

* Universitatea „Ovidius” din Constanța, Institutul de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu” al Academiei Române; florentinanicolae.ovidius@gmail.com

voința divină. De la Aristotel preia ideea conform căreia omul are o înclinație naturală către cunoaștere, dar Cantemir consideră că simțurile trebuie să ne pună în legătură cu legea divină, care este sursa prin care putem cunoaște adevărul și propriul nostru suflet : *Omnis enim instructio, omnis lex, omnis denique ratio quae fundamentaliter non nititur veritate Verbi Dei, irrationalis est, brutalis est, inutilis est, imo tum praesentis, tum futurae vitae nociva, ac verae beatitudinis ac tranquillitatis contraria* (p. Ir-v). Epitetul plasat în poziție finală va fi reluat în caracterizarea tendențioasă a *Coranului*, a cărui doctrină este calificată drept *omni rationi divinae et humanae contrariam* (p. II), deoarece nu urmează cuvântul evanghelic, *sed non ut lex Tua, Domine*.

Despre această operă, Cantemir subliniază că a fost scrisă la comanda majestății sale și că are două direcții de cercetare, religia mahomedană și sistemul politic musulman: *de Muham<m>edana religione deque politico Musman<n>icae gentis regimine* (p. IV). Cu toate acestea, în introducere nu se fac referiri la regimul politic, decât prin aceea că puterea otomană s-a extins asupra unor popoare europene, afectându-le sub aspect spiritual și politic. Reluând o idee dezvoltată în *Monarchiarum physica examinatio*, Cantemir afirmă că poporul rus are o datorie de onoare să respecte cu strictețe doctrina creștină și să lupte pentru a împiedica răspândirea islamismului, numit *viperarum caput*, așa cum profetul era numit în *Historia Moldo-Vlachica*, după Matei 12, 34, *progenies viperarum*. Autorul nu va relua introducerea în versiunea amplificată a operei, ci o traduce direct în rusă, în *Sistemul religiei muhamedane*.

Primului capitol din versiunea 1, *Curani nomen*, îi corespunde capitolul I, intitulat *De Curani etymologico nomine*, din a doua versiune. În ambele situații, Cantemir începe numerotarea paginilor de la cifra 1.

Capitolul din versiunea 1 se întinde pe șase pagini, iar cel din versiunea a doua, pe 14 pagini, cărora le corespunde capitolul 1 din partea a doua a versiunii rusești, *Despre denumirile Curanului*, pp. 37–41 de manuscris.

Spre deosebire de capitolul I din prima versiune, cel corespondent este structurat pe subcapitole, cu titlurile evidențiate pe marginea rândului, prin încadrarea într-un dreptunghi:

Curani nomina, Alii prophetarum libri, Pentateuchum, Psalterium, Curanus successivus, Curani textus, Curani stylus, Historia de Curani stylo, Argumenta Chr(istiana) reiiciuntur, Muham(medi) refell<untur>, Praeceptores Muhammedi, Alia de Curani stylo historia, Difficultas linguae Curani, Exemplum, Character Curani, Contentum doctrinae totius Curani.

În versiunea I, Cantemir intră *ex abrupto* în subiect, menționând cele trei denumiri speciale ale *Coranului*, însă în a doua versiune anunță și scopul lucrării, acela de a prezenta secta mahomedanilor (*de Muham<m>edanorum secta*), precum și faptul că explicațiile etimologice îl vor ajuta pe cititor în înțelegerea mesajului transmis de această carte. În prima versiune, *Coranul* este denumit *liber sectae Musulmanicae*, în cea de-a doua, este *liber sectae et superstitionis Muslimanicae*.

Termenul *superstitionis* l-a preluat, poate, din titlul extins al lucrării *De Haeresi Heraclii et principatu ac lege Machumeti*, una dintre sursele sale bibliografice, inclusă în culegerea de texte referitoare la islam, datorată lui Theodorus Bibliander și publicată la Basel, în 1543. Termenul tendențios este menținut și în varianta rusească, în care explicațiile etimologice fac obiectul capitolului I, din a doua carte, astfel că exordiul este amplificat puțin, cu scurte trimiteri la tema tratată în prima carte, viața și minunile lui Mahomed și ale succesorilor săi (p. 37).

În ceea ce privește denumirile *Coranului*, în *De Curani etymologico nomine* sunt adăugate cuvintele cu caractere arabe, față de *Curani nomen*, vezi de exemplu termenii pentru *Nesch* și *Talik* (p. 5 în *Curanus* și p. 13 în *De Curani...*).

De asemenea, trebuie remarcată perspectiva critică a lui Cantemir asupra denumirii generice *Curan*, care are și varianta *Alcoran*, pe care o comentează cu adverbele *male* (versiunea 1), respectiv *abusive* (versiunea 2). În a doua versiune, autorul adaugă o precizare, *alii Alcoran scribunt*. Pluralul invocat trimite la una dintre sursele bibliografice importante pentru redactarea operei cantemiriene, în care încă din titlu este folosită forma *Alcoran: Machumetis Saracenorum principis eiusque successorum vitae ac doctrina ipseque Alcoran*, care reprezintă o compilație de traduceri și tratate asupra *Coranului*, între care se distinge *Cribratio Alcorani*, al lui Nicolaus de Cusa, din care Cantemir citează în repetate rânduri, fără a preciza sursa. Cantemir se inspiră în cuvântul către cititor, din introducerea editorului volumului menționat, Theodorus Bibliander, care este de fapt o apologie a interesului arătat pentru religia islamică. Bibliander vorbea, ca și Cantemir, de o *secta* și califica argumentele doctrinare ale *Coranului* drept *vana et inefficacia*, dar își asuma perspectiva omului de știință, pentru care teologia este *ut aliae scientiae* („precum alte științe”), așadar, pentru a respinge argumentele adversarului, este nevoie de cercetarea atentă a acestei doctrine. În același fel abordează și Cantemir subiectul, prin menținerea unei ostentative perspective obiective asupra unei religii pe care în realitate o blamează la tot pasul.

În introducerea la *Sistemul religiei muhammedane* (ediția Dimitrie Cantemir, *Opere complete*, vol. VIII, partea a II-a, 1987), Virgil Cândea își exprima convingerea că autorul nu a avut acces la o traducere latină a *Coranului* și sugera că și-a tradus singur pasajele din arabă:

„Curanus, prima formă a cărții, ne îngăduie să surprindem modul de lucru al lui Cantemir. El începe prin a redacta liber, fără efortul unei tratări complete, capitol după capitol, negreșit potrivit unui plan general, dar biziindu-se exclusiv pe propria-i erudiție. În vederea competențelor ulterioare, el lasă liberă, pe fiecare pagină, jumătate sau o treime din spațiu. Pe acest spațiu se aglomerează apoi adaosuri scrise mărunț, pe care autorul le încorporează în text (ele nu sunt note comentarii, ca în *Istoria Imperiului Otoman*), după cum ne arată comparația dintre primul capitol din *Curanus* (*Curani nomen*, ms. autograf f. 7) și reluarea lui în a doua formă dezvoltată (*De Curani etymologico nomine*, Cap. 1, ms. autograf, f. 44). Adaosurile aici sunt formate din citate coranice și s-ar putea crede că autorul aflase

un text din care și-ar fi putut extrage citatele necesare, dacă referințele n-ar fi atât de deconcertante: cap. XIX (în loc de XVI), cap. V (în loc de III), cap. XLI (în loc de XXXII)”¹.

Scepticismul academicianului român nu se justifică, deoarece Dimitrie Cantemir nu traduce singur citatele coranice. Le preia ca atare, fără a mai confrunta cu originalul arab, din compilația *Machumetis Saracenorum principis eiusque successorum vitae ac doctrina ipseque Alcoran*, editată de Theodorus Bibliander și publicată la Basel, în 1543. Lucrarea adună în paginile sale prima traducere a *Coranului* într-o limbă străină de arabă, traducerea în latină a lui Robert de Ketton (sec. XII), *Cribratio Alcorani* a lui Nicolaus de Cusa (sec. XV) și alte surse care se vor regăsi în aparatul ediției critice la care lucrăm. Din această compilație Cantemir preia numeroase citate, inclusiv pasajele coranice, fără a menționa numele lucrării, nici pe cel al autorului sau traducătorului și nici măcar nu le păstrează pe toate. Primele patru pagini ale primei versiuni sunt încărcate de note marginale, la care autorul a renunțat în întregime. Au fost scrise în perioade diferite și tăiate în perioade diferite, mai rar cu o linie groasă orizontală, de regulă cu linii oblice lungi și subțiri. Cantemir a păstrat cu grijă, titlurile subcapitolelor, pe care le-a înconjurat de patrulete cu marginile apăsatate. Aceste note marginale, uneori ample, sunt din ce în ce mai puțin numeroase. Pe prima pagină sunt notate cinci fragmente din surse diferite:

1. Richardus frater ordinis Praedicatorum, adică Riccoldo da Monte di Croce, *Confutatio Alcorani* (ed. I, Sevilla, 1500);
2. Ioannes Cantacuzenus, *Contra Mahometicam fidem Christiana et orthodoxa assertio*;
3. Traducerea *Coranului* făcută de Robertus Retenensis sau Robert de Ketton și Hermannus Dalmata: *Codex authenticus doctrinae Machumeticae, ex Arabo versus per eundem Robertum Retenensem et Hermannum Dalmatam*;
4. Nicolaus de Cusa, *Cribratio Alcorani*;
5. *De haeresi Heraclii et principatu ac lege Machumeti*, lucrare atribuită creștinului arab Abd al-Masîh al-Kindî.

Toate notele au fost apoi tăiate; aglomerația de surse scade de la pagină, la pagină, însă în primele patru pagini, toate vor fi tăiate în aceeași manieră: în pagina a doua citează din de Cusa și Retenensis, în a treia din Richardus și *De Haeresi Heraclii*, în a patra din Richardus. În pagina a cincea, Cantemir folosește informații din adnotările la *Istoria mării și decăderii Curții Othmane*, precum și din *Lexiconul arabo-latinesc* al lui Jacobus Golius (1653). Tot subcapitolul *Summa doctrinae totius Curani* care acoperă pagina a șasea este preluat din lucrarea lui Cusanus, *Cribratio Alcorani*, cartea I, cap. II, intitulat „*Quid continet Alchoran secundum eius laudatores*” (pp. 37–38). Analiza statistică efectuată pe primele 15 pagini de

¹ Virgil Căndea, *Studiu introductiv la Dimitrie Cantemir, Opere complete*, VIII, tomul II: *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane*, București, Editura Academiei, 1987, pp. XVI–XVII.

manuscris ale primei versiuni arată că Dimitrie Cantemir a păstrat doar 3 note marginale dintr-un total de 20, iar din cele menținute, două sunt din *Cribratio Alcorani*, iar una din *De haeresi Heraclii et principatu ac lege Machumeti*.

Unele dintre notele tăiate au fost relocate în alte pagini ale manuscrisului. De exemplu, fragmentul *Nonne tu fuisti pupillus et electus fuisti et in errore et iustificatus es? Et pauper et ditatus es?*, prezentat de Cantemir ca un fragment din *Coran*, este în fapt, un citat din „*De Haeresi Heraclii et principatu ac lege Machumeti*”, de la începutul capitolului *De origine ac vita Machumetis*. Textul a fost tăiat la pagina 7, reappare de două ori, la paginile 17 și 18, în capitolul *De vita Muhammedi brevis narratio, quatenus a nostris historicis traditum est*, unde din nou este invocată autoritatea textului coranic: *Haec ex ipso „Curani” textu colliguntur*. O altă situație se înregistrează la pagina 19, unde Cantemir a așezat o notă marginală foarte amplă, care reprezintă preluări și rezumate din *In Mahometem oratio quarta* a lui Ioan Cantacuzino, publicată în aceeași compilație apărută în 1543, la Basel. Nota, care nu are niciun semn de inserare, a fost ulterior risipită în multiple fragmente, de-a lungul primei versiuni.

Faptul că există două versiuni asupra aceluiași text nu înseamnă că autorul a revenit o singură dată asupra lui. Notele marginale ilustrează revenirea lui Cantemir asupra textului, în repetate rânduri. De exemplu, în *Curanus*, la pagina 43 a fost adăugată o notă după ce a fost redactat textul de la pagina 44, deoarece nota respectivă continuă pe pagina următoare, întreruptă fiind de o alta – care evident a fost redactată mai întâi –, dar ulterior ambele au fost tăiate de autor.

La finalul paragrafului în care este comentată etimologia termenului *Elcuran*, este introdus un citat din capitolul 25 al *Coranului*. Numărul capitolului a fost preluat de fapt din traducerea lui de Cusa, precum și citatul respectiv, care a fost introdus în text de mâna unui copist, același care a lucrat la *Compendiolum logices, Monarchiarum physica examinatio și Loca obscura*. În ceea ce privește denumirea *El furcan*, diferențele dintre versiuni sunt similare în privința analizelor etimologice: prima enunță doar traducerea în latină și un comentariu sumar, iar a doua aduce comentarii mai ample și două citate justificative din *Coran*, preluate din aceeași sursă, însă scrise de mâna lui Cantemir.

Subcapitolul *Emirorum praerogativa*, de la pagina 24, a fost tăiat de sus până jos, de Cantemir, iar foaia 25 a fost lăsată albă. La finalul primei cărți din a doua versiune (pagina 40), este plasată o notă între paranteze, care trimite la subcapitolul de la pagina 24 a primei versiuni. Pagina 41 a fost lăsată albă, deși numerotată. De asemenea, pagina 40 cuprinde două note marginale, dintre care una tăiată (ceea ce arată că autorul s-a răzgândit și a reformulat-o pe prima). Acest text a fost plasat în ediția critică în conformitate cu indicațiile marginale de la pagina 24 a primei versiuni și pagina 40 a celei de-a doua versiuni.

Aceste scurte comentarii pe marginea celor două versiuni latinești ale *Sistemului religiei muhammedane* ne facilitează accesul la laboratorul de lucru al lui Cantemir și arată că inventarul surselor sale bibliografice nu a fost încă

identificat în totalitate. Este evident că citatele coranice le-a preluat din traduceri latinești realizate în epoci diferite, însă autorul, care cunoștea în detaliu elemente de teologie și folclor religios islamic, nu a mai confruntat cu originalul arab, citatele coranice traduse.

BIBLIOGRAFIE

- Dimitrie Cantemir. *Opere complete*, vol. IX, tomul I, *De antiquis et hodiernis Moldaviae nominibus și Historia Moldo-Vlachica*. Prefață de Virgil Cândea. Ediție critică, traducere, introducere, note și indici de Dan Slușanschi, București, Editura Academiei, 1983.
- Dimitrie Cantemir. *Opere complete*, VIII, tomul II, *Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane*. Studiu introductiv de Virgil Cândea, București, Editura Academiei, 1987.
- Dimitrie Cantemir. *Integrala manuscriselor Cantemir*, vol. 9: *Curanus, De Curani etymologico nomine. Manuscris facsimil inedit*, Prefață de Virgil Cândea, ediție coordonată de Constantin Barbu, Craiova, Editura Revers.
- Dimitrie Cantemir. *Curanus*, Ms. lat. 76, Biblioteca Academiei Române.
- * * *Machumetis Saracenorum principis eiusque successorum vitae ac doctrina ipseque Alcoran*, ediție întocmită de Theodorus Bibliander, Basel, 1543. Versiune electronică: <https://books.google.ro/books?id=GF1mAAAacAAJ&pg=PP10&dq=Machumetis+Saracenorum+principis+eiusque+successorum+vita+ac+doctrina+ipseque+Alcoran&hl=ro&sa=X&ved=0ahUKewixg-Ow1c3ZAhXCKIAKHZyjASEQ6AEIOjAD#v=onepage&q=Machumetis%20Saracenorum%20principis%20eiusque%20successorum%20vitae%20ac%20doctrina%20ipseque%20Alcoran&f=false>

A CONTRASTIVE PERSPECTIVE ON THE LATIN VERSIONS OF CANTEMIR'S *CURANUS*

ABSTRACT

In this study we aim to analyze two Latin versions, entitled *Curanus* and *De Curani etymologico nomine*, of Dimitrie Cantemir's 'The System or the Structure of the Muslim Religion', printed in Russian, in 1722. The first version is shorter, containing many cuts and marginal notes, some of which were inserted in the second version, enlarged and very close to the Russian variant. The contrastive analysis of the two Latin versions will mainly look at structural changes, perspective on bibliographic information, the importance of elements added to the second Latin version.

Keywords: Dimitrie Cantemir, manuscript, sources, marginal notes